

Λουκιανός Χασιώτης

«ΤΟ ΚΑΤ' ΕΞΟΧΗΝ ΦΥΛΕΤΙΚΟ ΔΑΙΜΟΝΙΟ ΜΑΣ»:
ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΦΥΛΕΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ
ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΚΛΗΡΟΥ*

*Το ερευνητικό έργο υποστηρίχτηκε από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «1η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση των μελών ΔΕΠ και Ερευνητών/τριών και την προμήθεια ερευνητικού εξοπλισμού μεγάλης αξίας» (Αριθμός Έργου: 1220).

Εισαγωγή

Μολονότι οι εξελικτικές και κοινωνιοβιολογικές αντιλήψεις έχουν ταυτιστεί εν πολλοίς με τη συντηρητική σκέψη και, ιδιαίτερα μετά την εμπειρία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και του ναζισμού, με τη ριζοσπαστική και αυταρχική δεξιά, στην πραγματικότητα επηρέασαν όλα σχεδόν τα πολιτικά ιδεολογικά ρεύματα του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα. Ακόμα και στο χώρο του σοσιαλισμού, ο οποίος κατά τα άλλα απέρριπτε τις φυλετικές ιεραρχίες και γενικότερα τη φυλετική ή εθνική ανάγνωση του κόσμου, η σύνδεση μαρξισμού και δαρβινισμού υπήρξε εξαιρετικά δημοφιλής και, ταυτόχρονα, παρουσιαζόταν ως επιβεβαίωση του αναπόφευκτου κοινωνικού μετασχηματισμού, με επιχειρήματα δανεισμένα από τις φυσικές επιστήμες και τη βιολογία. Η τάση αυτή, που επηρεάστηκε επίσης από τις θεωρίες οργανικής εξέλιξης και τους προβληματισμούς για το μέλλον του «έθνους» ή της «φυλής», οι οποίοι ήταν ευρύτερα διαδεδομένοι την εποχή εκείνη, καθόρισε σημαντικά τη σοσιαλιστική σκέψη τουλάχιστον μέχρι το Μεσοπόλεμο. Στο πλαίσιο αυτό, αν και η «σιδηρά φορά της εξελίξεως»¹ εξηγούνταν με όρους πρωτίστως κοινωνιολογικούς και οικονομικούς, συμπεριλάμβανε επίσης φυλετικές ερμηνείες και μία ορολογία δανεισμένη από το χώρο του κοινωνικού δαρβινισμού, έστω και αν η χρήση των συγκεκριμένων όρων και ερμηνειών συνήθως διέφερε στην περίπτωση των σοσιαλιστών στοχαστών σε σχέση με τους αντίστοιχους συντηρητικούς διανοούμενους της εποχής.

Το παρόν άρθρο θα επιχειρήσει μία προσέγγιση αυτής της τάσης στο χώρο της ελληνικής σοσιαλιστικής σκέψης εστιάζοντας στο έργο του Γεωργίου Σκληρού, ο οποίος θεωρείται ο εισηγητής της μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα. Θα προσπαθήσει επίσης να εξετάσει τις απόψεις

¹ Κωστής Καρπόζηλος, «Μαρξισμός και Δαρβινισμός: το μαγικό κλειδί της Εξέλιξης και το πρόβλημα της Διαφοράς στην Ελληνική σοσιαλιστική σκέψη (1910-1920)», στο *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα*, επιμ. Έφη Αβδελά–Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης–Δελβερούδη Ελίζα Άννα–Ευγένιος Δ. Ματθιόπουλος–Πετμεζάς Σωκράτης–Τάσος Σακελλαρόπουλος (Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2017), 273-292, 281.

του Σκληρού περί «εμπορικού» ή «επιχειρηματικού» «δαιμονίου» στο πλαίσιο των φυλετικών προσεγγίσεων του συγγραφέα. Ως πηγές χρησιμοποιούνται πρωτίστως τα έργα του ίδιου του Σκληρού αλλά και άλλων σοσιαλιστών διανοουμένων της εποχής, καθώς επίσης και σύγχρονες κριτικές μελέτες για την ελληνική σοσιαλιστική σκέψη.

«Δαιμόνιοι επιχειρηματίες», κερδοσκόποι και μεταπράτες στον λόγο της αριστεράς

Το λεγόμενο «εμπορικό δαιμόνιο» είχε εξαρχής αρνητική σημασιολογία στο λόγο της ελληνικής αριστεράς. Όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, ταυτίστηκε με την ανηθικότητα, το ρίσκο και την εξαπάτηση εκ μέρους των καπιταλιστών κερδοσκόπων, οι οποίοι παρέκαμπταν ή αγνοούσαν τους ηθικούς ή νομικούς κανόνες που χαρακτήριζαν την προκαπιταλιστική οικονομία. Σύμφωνα με τον E. P. Thompson, «η νέα οικονομία συνεπαγόταν μια αποηθικοποίηση της θεωρίας περί του εμπορίου και της κατανάλωσης στον ίδιο βαθμό με την πολυσυζητημένη κατάργηση των περιορισμών στην τοκογλυφία».² Για το Μαρξ, ωστόσο, η κριτική στον καπιταλισμό και στη συσσώρευση κέρδους δεν μπορούσε να είναι ηθική, αλλά συνιστούσε «πολιτική επιστήμη». Επικρίνοντας τους «μικροαστούς ηθικολόγους», ο Μαρξ υποστήριξε ότι η συμπεριφορά των ανθρώπων ήταν απόρροια της ταξικής τους θέσης: ο καπιταλιστής ήταν και αυτός δέσμιος του συστήματος και υποχρεωμένος να συσσωρεύει και να επεκτείνει το κεφάλαιό του προκειμένου να το διατηρήσει· παρά τη φαινομενική αρπακτικότητα και πλεονεξία του, η προσωπική του βούληση περιοριζόταν από τους καταναγκαστικούς νόμους της αγοράς. Στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* σημείωνε ότι «αυτό που στον θησαυριστή εμφανίζεται σαν ατομική μανία, είναι στον κεφαλαιοκράτη αποτέλεσμα του κοινωνικού μηχανισμού, και ο ίδιος δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένας

² E. P. Thompson, *Η ηθική οικονομία του πλήθους στην Αγγλία τον 18^ο αιώνα* (Αθήνα: Εκδόσεις ΕΑΠ, 2020), 47. Για τον όρο «ηθική οικονομία» βλ. επίσης James G Carrier, “Moral economy: What’s in a name,” *Anthropological Theory* 18, no. 1 (2018): 18-35, και Norbert Götz, ““Moral economy”: its conceptual history and analytical prospects,” *Journal of Global Ethics* 11, no. 2 (2015): 147-162.

από τους τροχούς του».³ Η θέση αυτή απέρριπτε συνεπώς τις ηθικο-λογικές προσλήψεις του «δαιμόνιου επιχειρηματία» και προσανατολίστηκε στην ανάδειξη του κοινωνικού του ρόλου στο πλαίσιο της λειτουργίας της καπιταλιστικής οικονομίας.

Η ίδια προσέγγιση υιοθετήθηκε σε γενικές γραμμές και στην Ελλάδα, όπου μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση κυριάρχησε στο σοσιαλιστικό χώρο η μαρξιστική τάση, κυρίως μάλιστα η λενινιστική εκδοχή του μαρξισμού. Ως εκ τούτου, τα θεωρητικά κείμενα αποφεύγουν κατά κανόνα την επανάληψη των αρνητικών ηθικολογικών στερεότυπων που συνδέονται με την εικόνα του «δαιμόνιου επιχειρηματία». Ο συγκεκριμένος όρος εντοπίζεται συνηθέστερα στην αρθρογραφία εφημερίδων που επιθυμεί να καταγγείλει τους τρόπους, τους οποίους μηχανεύονται οι έλληνες καπιταλιστές για να εξαπατήσουν τον απλό λαό. Δεν είναι τυχαίο ότι στη μακροχρόνια ιστορία της εφημερίδας του ΚΚΕ, *Ο Ριζοσπάστης*, ο όρος εμφανίζεται σπάνια και έχει κατά κανόνα ειρωνικό και μεταφορικό χαρακτήρα.⁴

Στο λόγο των ελλήνων σοσιαλιστών και κομμουνιστών, ο έλληνας «δαιμόνιος επιχειρηματίας» ταυτίστηκε εννοιολογικά με τον μεταπράτη αστό, ο οποίος κατά βάση δρα ως διαμεσολαβητής του ευρωπαϊκού κεφαλαίου στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Επιπλέον, η ίδια ερμηνεία εξηγούσε την καθυστέρηση της ανάπτυξης (κυρίως της βιομηχανικής) της χώρας αλλά και το πολιτικό της καθεστώς με το επιχείρημα της «ξενοκρατίας». Η ερμηνεία αυτή εξελίχθηκε στη δεκαετία του 1940 λόγω της εμπειρίας του πολέμου και των ξένων επεμβάσεων στη χώρα. Μεταπολεμικά συνδέθηκε με τις «θεωρίες της εξάρτησης» που αναπτύχθηκαν υπό την επίδραση της αποαποικιοποίησης, του αντιιμπεριαλισμού αλλά και της νεοαποικιοκρατίας.⁵ Από τη δεκαετία του 1970 οι θεωρίες της εξάρτησης επηρέασαν

³ Κ. Marx, *Κεφάλαιο. Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, τ. Α' (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2002), 613.

⁴ Βλ. ενδεικτικά τα παρακάτω άρθρα της εφημερίδας: «Συμμορία Μάρκας Σαργόλογου», 2-9-1929· «Με λίγα λόγια», 6-3-1936· «Η συμβολή των ναυτεργατών στον αντιφασιστικό αγώνα», 16-9-1979· «Ρεκόρ στα ναύαγια», 22-2-1980· «Η επίθεση των εφοπλιστών και η διεθνής αλληλεγγύη των εργατών», 30-7-1982, και «Επιχειρηματικό δαιμόνιο», 18-8-1982.

⁵ Βλ. ενδεικτικά βλ. Andre Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (New York: Monthly Review Press, 1967)· Σαμίρ Αμίν, *Η άνιση ανάπτυξη*

πολλούς Έλληνες –μαρξιστές και όχι μόνο– πολιτικούς, οικονομολόγους, κοινωνιολόγους και ιστορικούς, για τους οποίους η Ελλάδα κατατασσόταν οικονομικά και πολιτικά στην κατηγορία της περιφέρειας ή της ημι-περιφέρειας του «καπιταλιστικού κέντρου».⁶ Πρόκειται στην ουσία για μία προσπάθεια ανάλυσης της γενεαλογίας και του χαρακτήρα της ελληνικής αστικής τάξης, η οποία ακολουθεί σε γενικές γραμμές την ίδια αφήγηση από την εποχή του Μεσοπολέμου μέχρι τις μέρες μας.⁷ Από την ανάλυση αυτή διαφοροποιείται σημαντικά το έργο του Σκληρού, το οποίο είναι ελαφρώς προγενέστερο, διατυπώθηκε όμως σε ένα πολύ διαφορετικό ιστορικό και διανοητικό πλαίσιο τόσο για την Ελλάδα όσο και για ολόκληρο τον κόσμο.

Η εμφάνιση του Σκληρού στην ελληνική πνευματική ζωή

Ο Γεώργιος Σκληρός (πραγματικό επώνυμο Κωνσταντινίδης) γεννήθηκε στην Τραπεζούντα το 1878 από εμπορική οικογένεια, αλλά έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στη Ρωσία, τη Γερμανία και από το 1911 μέχρι το θάνατό του το 1920 στην Αίγυπτο. Στη διάρκεια της παραμονής του στη Ρωσία ήρθε σε επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες και φαίνεται πως συμμετείχε στην επανάσταση του 1905, αφού μετά την καταστολή της έφυγε από τη Μόσχα, αρχικά για την Εσθονία και στη συνέχεια για τη Γερμανία, όπου συνέχισε τις σπουδές του

(Αθήνα: Καστανιώτης 1976)· Immanuel Maurice Wallerstein, *The Modern World-System*, 4 τόμοι (New York–London: Academic Press, 1974, 1980, 1989, 2011).

⁶ Βλ. ενδεικτικά Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας* (Αθήνα: Θεμέλιο 1994, α΄ έκδοση 1975)· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1977)· Νίκος Π. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης* (Αθήνα: Εξάντας, 1978)· Κωστής Μοσκόφ, *Η Εθνική και Κοινωνική Συνείδηση στην Ελλάδα 1830-1909. Ιδεολογία του μεταπρατικού χώρου* (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1978)· Κώστας Βεργόπουλος, *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό* (Αθήνα: Εξάντας, 1985).

⁷ Κριτική στη θεωρία της εξάρτησης και των «ιστορικών σταδίων» ασκήθηκε κατά τις τελευταίες δεκαετίες στο επίπεδο της μαρξιστικής θεωρίας από το Μηλιό –βλ. ενδεικτικά Γιάννης Μηλιός–Δημήτρης Σωτηρόπουλος, *Ιμπεριαλισμός, χρηματοπιστωτικές αγορές, κρίση* (Αθήνα: Νήσος, 2011)– και σε ιστοριογραφικό από τον Πιζάνια –βλ. Πέτρος Πιζάνιας, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του “καπιταλιστικού κέντρου” και της “υπανάπτυκτης περιφέρειας” στην ελληνική ιστοριογραφία», *Μνήμων* 11 (1987): 255-286.

στο πανεπιστήμιο της Ιένας. Στην Ελλάδα έγινε γνωστός με την έκδοση του βιβλίου του, *Το κοινωνικό μας ζήτημα* (1907), το οποίο προκάλεσε αντικρουόμενες αντιδράσεις στους πνευματικούς κύκλους της χώρας. Οι σοσιαλιστές το υποστήριζαν ένθερμα, επειδή εισήγαγε στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό τη μαρξιστική θεωρία του ιστορικού υλισμού. Οι εθνικιστές το επέκριναν για τον ίδιο ακριβώς λόγο και πιο συγκεκριμένα, επειδή ασκούσε κριτική στο μεγαλοϊδεατισμό, στην υιοθέτηση των «μεγάλων ιστορικών παραδόσεων», στην ιστορική και οργανική σύνδεση με το παρελθόν. Ο συγγραφέας απέρριπτε την εθνικιστική αφήγηση ως συντηρητική και οπισθοδρομική και τη θεωρούσε εμπόδιο για την εξέλιξη της Ελλάδας με βάση τις αστικές αξίες.⁸ Η ένταση της συζήτησης έγινε ιδιαίτερα εμφανής στο λογοτεχνικό περιοδικό *Ο Νουμάς*, το οποίο υποστήριζε την καθιέρωση της δημοτικής ως επίσημης γλώσσας του κράτους συμπεριλαμβάνοντας στις σελίδες του και τις δύο ιδεολογικές τάσεις.⁹ Ο ίδιος ο Σκληρός γνώριζε, άλλωστε, εξ αρχής την τομή που συνιστούσε το έργο του στην ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας, προεξοφλώντας ότι θα προκαλούσε στους περισσότερους αναγνώστες του «έκπληξιν, αγανάκτησιν και φρίκην»,¹⁰ εξαιτίας της αρνητικής παράδοσης που είχε δημιουργήσει η ημιμάθεια, η απουσία επιστημονικού πνεύματος και η κυριαρχία των εθνικιστικών και θρησκευτικών προκαταλήψεων. Συγκεκριμένα έκανε λόγο για την «ούτω λεγόμενη ελληνική επιστήμη» και τον «αποπλανών κυριολεκτικώς και αποστρεβλώνων το κοινόν» ελληνικό Τύπο, που ζούσαν «εν τω μέσω ωκεανού ψεύδους, αμάθειας και μεσαιωνικών προλήψεων» και που χαρακτηρίζονταν από «φανατική συντηρητικότητα... παραγνώρησιν της πραγματικότητας... καταπολέμησιν πάσης ζωντανής, τολμηράς ιδέας».¹¹ Στο τέλος της ζωής του ανακαλώντας την έκδοση του βιβλίου υπερηφανευόταν για την επι-

⁸ Γεώργιος Σκληρός, *Το κοινωνικό μας ζήτημα* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1971, α' έκδοση 1907), 50-51.

⁹ Βλ. Λουκάς Αξελός (επιμ.), *Γ. Σκληρού, Έργα* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1976), 33-39, και στο ίδιο, άρθρο του Σκληρού με τον τίτλο «Στους Δημοτικιστάς», *Ο Νουμάς* 268 (4-11-1907), 363-354. Πρβλ. Γιώργος Μπουμπούς, *Η ελληνική κοινωνία στην πρόωμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός-Γ. Κορδάτος (1907-1930)* (Αθήνα: διδ. διατρ., Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1996), 11.

¹⁰ Σκληρός, *Το κοινωνικό*, 71.

¹¹ *Ο.π.*, 55.

στημονική αλλά και πολιτική συμβολή του: «Αντικειμενική κοινωνιολογία, μαρξιστική προπαγάνδα και επίδραση στην εργατική κίνηση της Ελλάδος είναι οι τρεις υπηρεσίες που προσφέραμε στην κοινωνία μας».¹²

Εξελικτισμός, ιστορικός υλισμός και ο «φυλετικός» παράγοντας

Η σκέψη του Σκληρού επηρεάστηκε καθοριστικά από τις ιδέες του εξελικτικού σοσιαλισμού του Γκεόργκι Πλεχάνοφ, ιδρυτή του ρωσικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος, και γερμανών σοσιαλδημοκρατών της εποχής, όπως ο Έντουαρντ Μπέρνσταϊν και ο Καρλ Κάουτσκι. Στο πλαίσιο αυτό υιοθέτησε μία μονιστική αντίληψη της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία η τελευταία εξελίσσεται «μηχανικώς», ανεξάρτητα από τις επιθυμίες των ανθρώπων, με βάση τις «αντικειμενικές» οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Η ιστορική εξέλιξη γινόταν αντιληπτή ως «ενοποίηση» του κόσμου, από την άποψη των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, των πολιτικών δομών αλλά και των αντιλήψεων, ακόμα και της ψυχοσύνθεσης των λαών, με βάση το πρότυπο του δυτικού εκβιομηχανισμένου καπιταλισμού. Από την ενοποίηση αυτή θα προέκυπτε η μελλοντική σοσιαλιστική κοινωνία, όταν οι εργάτες προλετάριοι αποκτούσαν την απαραίτητη αριθμητική δυναμική και την ταξική συνείδηση για να ανατρέψουν τον καπιταλισμό ή μάλλον για να «εκβιάσουν ριζικές μεταρρυθμίσεις», σύμφωνα με τη ρεφορμιστική προσέγγιση που έδειχνε να κυριαρχεί στα περισσότερα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της Ευρώπης τις παραμονές του Μεγάλου Πολέμου.¹³ Στο ίδιο πλαίσιο, τόσο ο Σκληρός όσο και άλλοι έλληνες σοσιαλιστές της εποχής ταύτιζαν μάλλον απλουστευτικά μαρξισμό και δαρβινισμό υποστηρίζοντας ότι, «Η οικονομική αντίληψις της ιστορίας... είνε διά την ανθρώπινον κοινωνίαν

¹² Γεώργιος Σκληρός, *Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού* (Αλεξάνδρεια: χ.ε. 1919), 13.

¹³ Σκληρός, *Το Κοινωνικό*, 31-33. Πρβλ. Παναγιώτης Νούτσος (επιμ.), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Β': *Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925)*, Α' Μέρος (Αθήνα: Γνώση 1991), 51, 139.

ό,τι και η δαρβίνειος θεωρία διά την βιολογίαν εν γένει». ¹⁴ Ο εξελικτισμός και η φυσική επιλογή είναι εμφανείς στις απόψεις που διατύπωσε ο Σκληρός για τον πόλεμο, οι οποίες προσομοιάζουν με εκείνες της Β' Διεθνούς και της απόφασης των ηγεσιών των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων να στηρίζουν τις πολεμικές αποφάσεις των κυβερνήσεων των κρατών τους. Στο δοκίμιό του, *Η Φιλοσοφία του Πολέμου και της Ειρήνης*, που γράφτηκε στο Κάιρο το 1915, ισχυρίζεται μεταξύ άλλων ότι ο πόλεμος συνιστούσε ένα είδος «φυσικής επιλογής», μία αναγκαία προϋπόθεση για τη μετάβαση της ανθρωπότητας «σε ένα καθεστώς ομοιόμορφου πολιτισμού», για την επικράτηση δηλαδή των «εκπολιτιστικών αστικών ιδεών» και την απαλλαγή από τα «απαίσια ασιατικά στίγματα», τα οποία, σύμφωνα με τον ίδιο, βάρυναν την ελληνική κοινωνία. ¹⁵

Η ανάλυση αυτή θυμίζει την αντίληψη περί «εκπολιτισμού της ανατολής», παραδοσιακή συνισταμένη του ελληνικού αλυτρωτισμού και μεγαλοϊδεατισμού. Στη συγκεκριμένη βέβαια χρονική συγκυρία νομιμοποιούσε ιστορικά, με το επιχείρημα της προόδου, την ελληνική εθνική επέκταση γενικότερα και τη βενιζελική πολιτική ειδικότερα. Ο Βενιζέλος, μετά την επιστροφή του στην εξουσία τον Ιούνιο του 1917, επιχείρησε πράγματι να εξασφαλίσει τη συνεργασία τόσο του Σκληρού όσο και άλλων ελλήνων σοσιαλιστών. Σκοπός του ήταν να υπάρξει ελληνική συμμετοχή που να υποστηρίζει τις ελληνικές εθνικές διεκδικήσεις στις ευρωπαϊκές συναντήσεις σοσιαλιστικών κομμάτων και οργανώσεων, οι οποίες διεξήχθησαν στα τελευταία χρόνια του πολέμου. Ο Σκληρός πιθανότατα για λόγους υγείας δεν συνεργάστηκε επίσημα με την κυβέρνηση, ωστόσο, τα τελευταία του κείμενα και ιδιαίτερα το ύστατο, *Τα Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού* (1919), αποτιμούν θετικά το ρόλο του Βενιζέλου, ως αστού αναμορφωτή της ελληνικής κοινωνίας. ¹⁶ Για το συγγραφέα το Κόμμα των Φιλελευθέρων είχε μία επαναστατική αποστολή:

¹⁴ Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, 476. Βλ. στο ίδιο, 319 τις απόψεις της φεμίνιστριας Αθηνάς Γαϊτάνου-Γιαννιού στο απόσπασμα με τον τίτλο «Η κοινή αφετηρία των Marx και Darwin». Πρβλ. Καρπόζηλος, «Μαρξισμός», 280-283.

¹⁵ Αξελός, *Έργα*, 149· Καρπόζηλος, ό.π., 289-290.

¹⁶ Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1988), 73-85.

«να ξεκαθαρίσει την κοινωνία μας από όλες τις αναχρονιστικές, βυζαντινές, ψευτοαριστοκρατικές, ψευτορωμαντικές και πατριαρχικές σκουριές... να φέρη την Ελλάδα σε άμεση και δραστήρια επικοινωνία με τον πολιτισμό της Ευρώπης... να λύση επιτέλους ευνοϊκώς και τα εξωτερικά εθνικά ζητήματα, ευρύνοντας έτσι τη γεωγραφική έκταση και τον υλικό πλούτο της χώρας, τον τόσον απαραίτητο για ένα οικονομικό και εκπολιτιστικό άνθισμα της κοινωνίας μας».¹⁷

Εδώ φαίνεται με σαφήνεια ότι η συλλογιστική του Σκληρού υιοθετεί την άποψη ότι η οικονομική και κατά συνέπεια η κοινωνική αλλά και πολιτιστική ανάπτυξη της Ελλάδας μπορούσε να επιτευχθεί μονάχα μέσω της επέκτασής της, προκειμένου να εξασφαλιστούν οι απαραίτητοι πόροι, η αγορά και ο «ζωτικός χώρος» του ελληνισμού –άποψη με διαχρονική επιρροή στο εσωτερικό των πολιτικών και οικονομικών ελίτ της χώρας, από το 19^ο αιώνα μέχρι τουλάχιστον το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁸

Εκτός από την ένθερμη υποστήριξη της βενιζελικής επεκτατικής πολιτικής, στα *Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού* είναι επίσης εμφανής μία σχετική διαφοροποίηση στη μεθοδολογική προσέγγιση του συγγραφέα. Ο συγγραφέας παρέμενε εν μέρει πιστός στην υλιστική ή «κοινωνιολογική» προσέγγιση της ιστορίας, η οποία για τον ίδιο συνιστούσε την πλέον «αντικειμενική» μέθοδο κατανόησης των ιστορικών φαινομένων. Από την άλλη πλευρά, εκτός του κοινωνιολογικού παράγοντα, ο οποίος σύμφωνα με τον ίδιο αφορούσε «την εσωτερική, ομαλή ζωή της κοινωνίας με όλες τις εκφάνσεις της», προσέθετε επίσης τον «φυλετικό» και τον «ιστορικό» παράγοντα. Ο φυλετικός παράγοντας αντιστοιχούσε στην «ιδιοσυγκρασία, τον χαρακτήρα, τις

¹⁷ Σκληρός, *Τα Σύγχρονα*, 137-38.

¹⁸ Για τις εθνικές διεκδικήσεις μετά το Μεσοπόλεμο βλ. Λουκιανός Χασιώτης, «Προσφυγικές ομάδες και εξωτερική πολιτική: Η περίπτωση των Βορειομακεδόνων (1913-1920, 1941-1950)», στο *Πρόσφυγες στα Βαλκάνια. Μνήμη και ενσωμάτωση*, επιμ. Β. Κ. Γούναρη-Ι. Μιχαηλίδη (Αθήνα: Πατάκης, 2004), 232-51· Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια: Ο “γεωργικός εθνικισμός” στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-1946)* (Αθήνα: Πατάκης, 2011), 317-412. Πρβλ. Ξενοφών Ζολώτας, *Η Ελλάς πρέπει να γίνη βιώσιμος* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1945).

ψυχικές, ηθικές και πνευματικές ιδιότητες της φυλής».¹⁹ Ο ιστορικός παράγοντας

«αφορά... μάλλον τις παρεκκλίσεις από την ομαλή εξέλιξη της κοινωνίας, εξηγεί τις παραλλαγές που έγιναν σ αυτές από βίαια εξωτερικά γεγονότα», όπως ένας «τρομερός πόλεμος» ή «μια δουλεία πολυχρόνια σε ξένη φυλή».

Ο συγγραφέας υποστηρίζει μάλιστα ότι στην ελληνική περίπτωση,

«οι αλλαγές και οι στρεβλώσεις από τον ιστορικό παράγοντα είναι τόσο μεγάλες, που επισκιάζουν και σκεπάζουν όλα τα άλλα και καταντά δύσκολο στον επιστήμονα... να ξεθάψει τα φυλετικά και κοινωνιολογικά δεδομένα της σύγχρονης κοινωνίας μας».²⁰

Η διάκριση μεταξύ των τριών αυτών παραγόντων που προτείνει δεν είναι πάντοτε σαφής ούτε τα στοιχεία που δίνει βασίζονται σε κάτι περισσότερο από εμπειρικές παρατηρήσεις ή επαναλήψεις πολιτισμικών στερεούτυπων. Ο Σκληρός επισημαίνει ότι οι τρεις παράγοντες αλληλεπιδρούσαν μεταξύ τους, αλλά ότι ο φυλετικός και ο ιστορικός παράγοντας έπαιζαν σημαντικότερο ρόλο στις αρχαίες κοινωνίες, ενώ ο κοινωνιολογικός είχε μεγαλύτερη σημασία στη σύγχρονη εποχή:

«Οι φυλετικές διαφορές με την εύκολον σήμερα επιμιξία των λαών, με τη διεθνοποίηση των ηθών και εθίμων... χάνουν την πρώτη του οξύτητα... τουναντίον σήμερα... όλα καταντούν ζητήματα οικονομικών τάξεων, πάλης τάξεων, ιδεολογίας τάξεων».²¹

Η έμφαση στο λεγόμενο «φυλετικό παράγοντα» φαίνεται πως απομακρύνει την ανάλυση του Σκληρού στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία από τις αναλύσεις του θεωρητικού του μέντορα Πλεχάνοφ, ο οποίος επισήμαινε ότι όλοι οι λαοί αποτελούσαν προϊόντα επιμειξίας, αν και αναγνώριζε τη σημασία των «ιδιαίτερων ιστορικών συνθηκών» που μπορούσαν να εξηγήσουν επιμέρους «ιδιόμορφα» κοινωνικά, πο-

¹⁹ Σκληρός, *Τα Σύγχρονα*, 25, 26-27.

²⁰ *Ο.π.*, 26.

²¹ *Ο.π.*, 29.

λιτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά.²² Θα μπορούσαμε ίσως να δούμε την επιχειρηματολογία του έλληνα συγγραφέα ως μία προσπάθεια ενσωμάτωσης του ρόλου των πολιτισμικών στοιχείων σε μία μηχανιστική μαρξιστική ανάλυση παρά ως μία ταύτιση με τις ρατσιστικές κοινωνιοβιολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες την εποχή εκείνη γνώριζαν μεγάλη απήχηση και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού και υιοθετήθηκαν και στην Ελλάδα από συντηρητικούς εθνικιστές, όπως ο Πέτρος Βλαστός. Ο Σκληρός ενσωμάτωνε πράγματι στοιχεία του κοινωνικού δαρβινισμού στην επιχειρηματολογία του χρησιμοποιώντας μάλιστα όρους και εκφράσεις, όπως «φυλή», «βαθιά ριζωμένη στο αίμα μας», «στίγματα, που ωστατώρα την εμόλυναν και την εμάραναν [τη φυλή]» –γεγονός που σε μία τουλάχιστον περίπτωση σχολίασε θετικά ο ίδιος ο Βλαστός. Από την άλλη πλευρά, θεωρούσε ότι η παιδεία και όχι η καταγωγή ήταν εκείνη που καθόριζε τα εθνικά χαρακτηριστικά –στο πλαίσιο αυτό, άλλωστε, υποστήριζε το δημοτικισμό και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Βενιζέλου. Ταυτόχρονα, απέρριπτε τις ευγονικές θεωρίες που υποστήριζε ο Βλαστός επικαλούμενος τους «σιδερένιους νόμους» της κοινωνικής εξέλιξης αλλά και τον εθνικιστικό σοβινισμό.²³ Η έννοια της φυλής στο Σκληρό δεν ισοδυναμεί με εκείνη της ράτσας και του «κοινού αίματος», αλλά περισσότερο με εκείνη του έθνους, ως μια μεγάλη ομοιογενής κοινότητα, σμιλευμένη με αρχέγονα χαρακτηριστικά, τα οποία προϋπάρχουν της διαμόρφωσης των κοινωνικών τάξεων, αλλά παράλληλα εξελίσσονται μαζί της. Επιπλέον, ο συγγραφέας φαίνεται να ενστερνίζεται περισσότερο την «πολιτική» έννοια του έθνους υποστηρίζοντας ότι η φυλή συνιστά μία κοινότητα ισότιμων πολιτών, ενώ η κοινωνία χαρακτηρίζεται από ανισότητα και εσωτερικές διαιρέσεις.²⁴ Η προσέγγιση αυτή επιτρέπει μία ανάλυση της ιστορίας και της σύγχρονης κοινωνί-

²² Γρηγόρης Καραφύλλης, «Το πρόβλημα των ιστορικών παραγόντων στην ελληνική πολιτική σκέψη κατά την περίοδο 1885-1919» (Ιωάννινα: διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1989), 111.

²³ Σκληρός, «Ο σκεπτικισμός και η φυλή μας», Κάιρο 30 Νοεμβρίου 1913, στο Αξελός, *ό.π.*, 431-435, και στον ίδιο τόμο, Σκληρός, «Το ζήτημα της Ανατολής», 420. Πρβλ. Καρπόζηλος, *ό.π.*, 288-289, και στο ίδιο, Παρασκευάς Ματάλας, «Οι διαδρομές του φυλετισμού του Πέτρου Βλαστού», 226.

²⁴ Sevasti Trubeta, *Physical Anthropology, Race and Eugenics in Greece (1880s-1970s)* (Leiden: Brill, 2013, 161).

ας σε διαφορετικά επίπεδα, ωστόσο οδηγεί σε αντιφατικά συμπεράσματα, καθώς η σχεδόν νατουραλιστική ανάλυση έρχεται σε αντίθεση με την «κοινωνιολογική» που ο ίδιος θεωρητικά προκρίνει.

Η αντίφαση αυτή είναι εμφανής στον τρόπο που επιχειρεί να ερμηνεύσει νοοτροπίες και χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας, τη γέννηση των οποίων εντοπίζει στην περίοδο του βυζαντίου και της τουρκοκρατίας. Αφού επισημαίνει με θλίψη ότι οι αρνητικές φυλετικές ιδιότητες υπερτερούν των θετικών, ισχυρίζεται ότι οι τελευταίες είναι κατά βάση «ατομικιστικές αρετές», όπως η «μεγάλη ζωτικότητα και αφάνταστη ικανότης στη βιοπάλη», η «έμφυτη φιλοδοξία», η «φιλοτιμία» και η «αξιοπρέπεια», παρά συλλογικές, καθώς, σύμφωνα με τον ίδιο, «η φυλή» υστερούσε στην «κοινωνική, κολλεκτιβιστική ηθική και στα κοινωνικά ανθρωπιστικά ιδανικά». ²⁵ Μάλιστα, αυτές οι ατομικιστικές ιδιότητες αποδίδονται συνολικά στους Έλληνες, χωρίς κάποια ιδιαίτερη διάκριση ή κατηγοριοποίηση: «χωρίς διάκριση κοινωνικής τάξεως και βαθμίδας μορφώσεως», όπως σημείωνε ο ίδιος. ²⁶

Ένα από τα πλέον ενδεικτικά παραδείγματα του ατομικιστικού χαρακτήρα των Ελλήνων αποτελεί, σύμφωνα με το Σκληρό, το «εμπορικό δαιμόνιο», το οποίο παρουσιάζεται ουσιοκρατικά ως στοιχείο συνολικά του έθνους παρά της αστικής τάξης. Το θέμα είχε αναπτύξει αναλυτικότερα σε μία δημοσιευμένη απάντησή του στον Παύλο Πετρίδη, λόγιο δημοτικιστή της Αλεξάνδρειας και προσωπικό του φίλο, στο περιοδικό *Νέα Ζωή* το 1914. Ο Σκληρός επαναλάμβανε εκεί το επιχείρημα ότι οι ιστορικοί παράγοντες έπαιξαν ιδιαίτερο ρόλο στην εξέλιξη της «φυλής» εμποδίζοντάς την να περάσει από τα στάδια κοινωνικής εξέλιξης που πέρασαν άλλα έθνη, γεγονός που εξηγεί τις αντιφάσεις της ψυχολογίας των Ελλήνων: «Αλλού είμαστε ιδιορρυθμώς Έλληνες... αλλού μάλλον αστοί, αλλού πάλε καθαροί ασιατικοί και φεουδάρχιοι». Το «εμπορικό δαιμόνιο» λοιπόν ήταν προϊόν, από τη μία πλευρά, του «εμπορικού», «ευκίνητου» και «με αρκετή πρωτοβουλία και αγάπη στην ανεξαρτησία» χαρακτήρα του ελληνικού λαού, και, από την άλλη, της «ιδιόρρυθμης ιστορίας μας» και της μα-

²⁵ Σκληρός, *Τα Σύγχρονα*, 42. Η άποψη ότι ο ατομικισμός αποτελεί φυλετική ιδιότητα των Ελλήνων εμφανίζεται τακτικά στην αρθρογραφία του Σκληρού, βλ. Καρφύλλης, «Το πρόβλημα», 97-107.

²⁶ Σκληρός, *ό.π.*, 25.

κραιώνης «ψύχωσης» «να αφίνουμε τα χώματά μας και να περνούμε θάλασσες και ωκεανούς για ατομικό πλουτισμό». Για το Σκληρό πρόκειται για το «κατ' εξοχήν φυλετικό δαιμόνιό μας», το οποίο εκφράζει βέβαια μία ενέργεια και ζωτικότητα, η οποία όμως αφορά αποκλειστικά το ατομικό συμφέρον. Συνιστά ένα «μονομερές», «ένα ασυνείδητο αταβιστικό ένστικτο» που δεν ανταποκρίνεται ούτε στις σύγχρονες ανάγκες του ελληνικού έθνους ούτε στο «επίπεδο της επιστημονικής μορφώσεως της γύρω αστικής ευρωπαϊκής κοινωνίας».²⁷

Στο ίδιο θέμα επανήλθε στα *Σύγχρονα Προβλήματα του Ελληνισμού*, όπου επισημαίνει ότι στις κοινωνίες της Ανατολής κυριαρχούσε «η επιτηδειότης του πνεύματος εις βάρος της ηθικής», γεγονός το οποίο επέτρεπε «στους λεγόμενους “καπάτσους” να οργιάζουν κοινωνικά», καλλιεργώντας «μια αναισθησία και έλλειψη ενθουσιασμού εν γένει για κάθε ιδεολογική έκφανση που ξεφεύγει από την κραχτική, συμφεροντολογική πεζότητα της ζωής». Για το Σκληρό, το «ελληνικό δαιμόνιο» αποτελούσε την κατεξοχήν έκφραση του ατομικισμού των Ελλήνων, ο οποίος γεννήθηκε από την εποχή της υποδούλωσης της αρχαίας Ελλάδας στη Ρώμη, έγινε εντονότερος στο βυζάντιο και κορυφώθηκε επί τουρκοκρατίας, επειδή «είναι γνωστό πόσον ο μικροσυμφεροντολογικός ατομικισμός... οργιάζει τις ασιατικές κοινωνίες».²⁸ Το χαρακτηριστικό αυτό, όπως και όλα τα φυλετικά χαρακτηριστικά, θα υποχωρούσε σταδιακά εξαιτίας της ενοποίησης που κόσμου μέσω των αστικών ιδεών και της καπιταλιστικής οικονομίας, «χάρη στον εξευρωπαϊσμό μας και την αστική μας αφύπνιση», και θα εξαφανιζόταν, όταν «η κοινωνία μας γίνει ολότελα αστική, βιομηχανική και μεγαλεμπορική».²⁹

Κριτικές αποτιμήσεις των «φυλετικών» και «ψυχικών» προσεγγίσεων του Σκληρού

Μολονότι οι περισσότεροι έλληνες σοσιαλιστές του 20^{ου} αιώνα αναγνώρισαν το Σκληρό ως τον εισηγητή του ιστορικού υλισμού και ως

²⁷ Σκληρός, «Απάντηση στον Παύλο Πετρίδη», *Νέα Ζωή*, περ. Α' 9, τεύχ. 1 (1914), Αλεξάνδρεια, 77-82, στο Αξελός, ό.π., 441.

²⁸ Σκληρός, *Τα Σύγχρονα*, 43, 46, 54.

²⁹ Σκληρός, ό.π., 67· Σκληρός, «Απάντηση», 442.

τον πλέον διαβασμένο και καταρτισμένο (για την εποχή του) μαρξιστή στην Ελλάδα διαφοροποιήθηκαν αισθητά από τις φυλετικές του προσεγγίσεις, τις οποίες επέκριναν –με την εξαίρεση του Νίκου Γιαννιού.³⁰ Ιδιαίτερη κριτική δέχθηκε το τελευταίο του έργο, *Τα Σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού*, το οποίο αντιμετωπίστηκε –όχι άδικα– ως δικαίωση της βενιζελικής πολιτικής.³¹ Από τους λίγους σοσιαλιστές που σχολίασαν θετικά τις απόψεις της συγκεκριμένης έκδοσης ήταν ο Αριστοτέλης Σίδερης. Ο Σίδερης είχε νωρίτερα συμμετάσχει στη διασυμμαχική σοσιαλιστική συνδιάσκεψη του Λονδίνου, το Μάρτιο του 1918, με έξοδα της ελληνικής κυβέρνησης προκαλώντας τη δυσαρέσκεια και την οργή άλλων ελλήνων σοσιαλιστών, οι οποίοι είχαν αντιταχθεί σε αυτήν τη συμμετοχή. Στη σχετική βιβλιοπαρουσίαση πάντως, λίγο μετά το θάνατο του Σκληρού, ο Σίδερης αναφερόταν κυρίως στην υλιστική ανάλυση του συγγραφέα και όχι στις φυλετικές του προσεγγίσεις.³²

Ο Γιάνης Κορδάτος, ηγετικό στέλεχος του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (ΣΕΚΕ) –προκατόχου του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ)– και πρωτοπόρος της ελληνικής μαρξιστικής ιστοριογραφίας, ήταν μάλλον ο πρώτος που αποδοκίμασε με σαφήνεια αυτές τις θεωρητικές προσεγγίσεις αλλά και την έμμεση πολιτική υποστήριξη του βενιζελικού επεκτατικού προγράμματος στα τελευταία έργα του Σκληρού. Η πρώτη του σχετική παρέμβαση υπήρξε διακριτική, καθώς επρόκειτο για τη νεκρολογία του Σκληρού, την οποία δημοσίευσε στο *Ριζοσπάστη* (με το ψευδώνυμο Π. Χαλκάς) τον Ιανουάριο του 1920. Ο ίδιος, άλλωστε, ο Κορδάτος αντιλαμβανόταν τον εαυτό του ως «μαθητή» του Σκληρού. Στη νεκρολογία ο Κορδάτος τόνισε τη θεωρητική συμβολή του Σκληρού λόγω της εισαγωγής της μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα. Η κριτική του αφορούσε την υιοθέτηση φιλοβενιζελικών απόψεων στα *Σύγχρονα Προβλήματα*, τις οποίες ο αρθρογράφος, απέδιδε στην απομόνωση και την αρρώστια

³⁰ Καραφύλλης, ό.π., 111-120.

³¹ Νούτσος, ό.π., Β΄ Μέρος (Αθήνα: Γνώση 1992), 96.

³² Α. Σίδερης, «Γ. Σκληρού: Τα σύγχρονα προβλήματα του Ελληνισμού», *Μαύρος Γάτος*, έτ. Α΄, 9-10 (Φλεβάρης-Μάρτης 1920): 132-134. Πρβλ. Σταυρίδη-Πατρικίου, *Ο Σκληρός στην Αίγυπτο*, 79, 84· George B. Leon, *The Greek Socialist Movement and the First World War: The Road to Unity* (New York: Boulder 1976), 72-82.

του συγγραφέα.³³ Στη συνέχεια, η ρήξη του ΣΕΚΕ και του ίδιου του Κορδάτου με τη Β΄ Διεθνή και η υποστήριξη της Κομιντέρν και του λενινισμού έθεσε σε περισσότερο θεωρητικές βάσεις την κριτική των απόψεων του Σκληρού. Στην εισαγωγή του γνωστού βιβλίου, *Η κοινωνική σημασία της Επανάστασης του 1821*, που εκδόθηκε το 1924 και που προκάλεσε ποικίλες θετικές και αρνητικές αντιδράσεις λόγω της ερμηνείας της επανάστασης ως «αστικής» και ως εκδήλωση του ταξικού ανταγωνισμού, ο Κορδάτος μνημόνευσε το Σκληρό ως τον πρώτο έλληνα συγγραφέα που χρησιμοποίησε τη μέθοδο του ιστορικού υλισμού. Πρόσθετε, ωστόσο, ότι ο Σκληρός ήταν επηρεασμένος «από τον ρεβιζιονισμό του Μπέρνσταϊν και τον ιδεαλισμό Ζωρές», με αποτέλεσμα «να δογματίζει κατά τρόπον αφόρητον και να παρασύρεται εις το να διατυπώσει κρίσεις απολύτως ιδεαλιστικές». Και, επιπλέον, ότι στα *Σύγχρονα Προβλήματα* είχε «εκτροχιαστεί» διανοητικά προσθέτοντας εκτός των οικονομικών παραγόντων που επηρεάζουν την ιστορία, τη σημασία των ψυχικών και ιστορικών. Απέδιδε μάλιστα τη στάση αυτή στην επιρροή που είχαν στο συγγραφέα οι απόψεις του «προδοτικού σοσιαλισμού», δηλαδή της ηγεσίας της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας.³⁴ Τα ίδια περίπου επιχειρήματα επανέλαβε σε μεταγενέστερο άρθρο του στο περιοδικό *Νέα Επιθεώρηση*, στο οποίο παρουσίαζε το έργο του Σκληρού.³⁵

Ο Κορδάτος απέρριπτε τα εθνολογικά, «φυλετικά» ή ιδεαλιστικά στερεότυπα που έβρισκε τόσο στο Σκληρό όσο και σε αστούς ιστορικούς (όπως τον Ιωάννη Παπαρρηγόπουλο και τον Παύλο Καρολίδη) αναζητώντας κοινωνικές εξηγήσεις στα ιστορικά γεγονότα. Χαρακτήριζε για παράδειγμα «μωρολογία» την ερμηνεία του μεταναστευτικού φαινομένου στον ελληνικό χώρο με βάση το «αποδημητικό πνεύμα» των Ελλήνων αποδίδοντας το συγκεκριμένο φαινόμενο στο περιβάλλον, στις δημογραφικές αλλαγές και στην οθωμανική πολιτική.³⁶ Πα-

³³ Π. Χαλκάς, «Κριτικά Σημειώματα: Γ. Σκληρός», *Ριζοσπάστης*, 19-1-1920.

³⁴ Γιάνης Κορδάτος, *Η κοινωνική σημασία της Επανάστασης του 1821* (Αθήνα: Βασιλείου: 1924), ιδ΄.

³⁵ Γιάνης Κορδάτος, «Ο Γ. Σκληρός και το έργο του», *Νέα Επιθεώρηση* Β1 (Ιανουάριος 1929), 20-23.

³⁶ Γιάνης Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του* (Αθήνα: Τύποις Κωνσταντινουπόλεως, 1931), 3, και του ίδιου, *Εισαγωγή στην ιστορία της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1972, α΄ έκδοση 1930), 38.

ρομοίως εξηγούσε την ισχύ της ελληνικής ναυτιλίας όχι ως αποτέλεσμα της «έμφυτης παλληκαρωσύνης» των ρωμιών, αλλά επειδή «είχε την καταγωγή της στην πειρατεία», χαρακτηριστικό που, όπως επιβεβαιώνουν σύγχρονοι ιστορικοί, μοιράζονται όλες οι μεγάλες ναυτιλίες της ιστορίας.³⁷ Στο λόγο του συνεπώς απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά σε εμπορικά και επιχειρηματικά «δαιμόνια». Αντίθετα, τα χαρακτηριστικά της ελληνικής αστικής τάξης ερμηνεύονται με βάση, αφενός, τη γεωγραφική θέση της Ελλάδας και, αφετέρου, τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που δημιούργησε η επέκταση της καπιταλιστικής οικονομίας στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου.³⁸

Παρόμοια περίπου κριτική διατύπωσε ο Σεραφείμ Μάξιμος. Ο Μάξιμος υπήρξε επίσης ηγετικό στέλεχος του ΣΕΚΕ και στη συνέχεια του ΚΚΕ, από το οποίο διαγράφηκε το 1928. Στη συνέχεια συνεργάστηκε προσωρινά με την «Εσωτερική Αντιπολίτευση» και το περιοδικό *Σπάρτακος*, επανασυνδέθηκε με το κόμμα μέσω του ΕΑΜ κατά τη διάρκεια της Κατοχής και συνέχιζε να το υποστηρίζει μέχρι το θάνατό του το 1962.³⁹ Ο ίδιος σχολίαζε καταρχήν θετικά τη συμβολή του Σκληρού στην εισαγωγή της μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα, ισχυριζόμενος μάλιστα ότι τα έργα του ήταν ανώτερα του Κορδάτου, «γιατί και σε διαφορετική εποχή είναι γραμμένα και εργασία περιέχουνε βαθύτερη». Ωστόσο συμφωνούσε με τον τελευταίο ότι «ούτε ο μαρξισμός του Σκληρού είναι απαλλαγμένος από μεταφυσικές πλευ-

³⁷ Ζωή Σπανάκου, «Η έννοια της ιστορικής νομοτέλειας στο μεσοπολεμικό έργο του Κορδάτου» (Αθήνα: διδ. διατρ., Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1991), 164. Ο Γιώργος Δερτιλής σημειώνει: «Ας μην επιδοθούμε σε δοξολογίες του “ναυτικού δαιμονίου”, ας ξεχάσουμε τον Οδυσσέα και την Αρχαιότητα... Η ελληνική ναυτιλία έχει τις ρίζες της στην πειρατεία, όπως όλες οι μεγάλες ναυτιλίες της ιστορίας», βλ. Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, τ. Α' (Αθήνα: Εστία, 2006), 770. Η Τζελίνα Χαρλαύτη επίσης απορρίπτει τις «ντετερμινιστικές και βιολογικές» εξηγήσεις περί ελληνικού «ναυτικού» δαιμονίου, βλ. «Εισαγωγή», στο *Ναυτιλία των Ελλήνων, 1700-1821. Ο αιώνας της ακμής πριν την Επανάσταση*, επιμ. Τζ. Χαρλαύτη-Παπακωνσταντίνου (Αθήνα: Κέδρος, 2013), 14.

³⁸ Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος* (Αθήνα: Καραβάκος, 1956, α' έκδοση 1931), 15, και του ιδίου, *Εισαγωγή*, 50.

³⁹ Λουκάς Αξελός, «Ο Μάξιμος και τα προβλήματα γέννησης και διαμόρφωσης του ελληνικού αστισμού», *Αντί* 75 (9-7-1977): 39-41· Φίλιππος Ηλιού, «Ένας μαρξιστής διανοούμενος», *Αρχειοτάξιο* 3 (Μάιος 2001): 50-54, και στο ίδιο τεύχος Σπύρος Ασδραχάς, «Ο Σεραφείμ Μάξιμος ως ιστορικός της γενεαλογίας της ελληνικής κεφαλαιοκρατίας», 60-64.

ρές ούτε και ο ίδιος ο Σκληρός κατόρθωσε στο τέλος να διατηρήσει την αρχική του σοσιαλιστική εμφάνιση». ⁴⁰ Ο Μάξιμος εξέτασε τη γέννηση και τα χαρακτηριστικά της ελληνικής αστικής τάξης μελετώντας τις δραστηριότητες ελλήνων εμπόρων και εφοπλιστών κατά το 17^ο και το 18^ο αιώνα στα γαλλικά Εθνικά Αρχεία. Από την ανάλυσή του απουσιάζει συνεπώς εντελώς η αναφορά σε «φυλετικά», «εθνικά» χαρακτηριστικά, ακόμα κι όταν ο λόγος των πηγών του φαίνεται ενίοτε να τα επιβεβαιώνει –για παράδειγμα σε ορισμένες αναφορές των γάλλων προξένων που κάνουν λόγο για τους «ιδιαίτερα επιτήδειους» έλληνες εμπόρους. ⁴¹ Αντίθετα, το συμπέρασμά του ήταν ότι η ελληνική εμπορική αστική τάξη αναπτύχθηκε εκμεταλλευόμενη τις «οικονομικοπολιτικές εξαπλωτικές τάσεις του ευρωπαϊκού κεφαλαιοκρατισμού» και τους «οξείς ανταγωνισμούς, πολέμους και ακατάπαυστες συγκρούσεις» μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων. ⁴² Οι ανταγωνισμοί αυτοί, η έλλειψη κεφαλαίων, γαιοκτησίας και εσωτερικής αγοράς, σε συνδυασμό με την οθωμανική οικονομική πολιτική έδωσε «ρόλο ενδιαμέσου» στους έλληνες καπιταλιστές στην ευρύτερη περιοχή των Βαλκανίων και της Ανατολικής Μεσογείου διαμορφώνοντας έτσι το μεταπρατικό χαρακτήρα της ελληνικής αστικής τάξης. ⁴³

Μεταπολεμικά, μετά την εμπειρία της ναζιστικής φυλετικής πολιτικής, την αποαποικιοποίηση και την κριτική στην προοδοκεντρική ανάγνωση της ιστορίας, οι «φυλετικές» και «ψυχικές» προσεγγίσεις του Σκληρού δεν θεωρούνταν απλώς ξεπερασμένες, αλλά επιχειρήθηκε η ιστορικοποίησή τους. Ακόμα και ο «αιρετικός» μαρξιστής ιστορικός Νίκος Ψυρούκης, ο οποίος δεν αρνιόταν πλήρως «την ύπαρξη του ιδιαίτερου ψυχισμού ενός λαού», απέρριψε τον παράγοντα αυτό ως «κινητήρια δύναμη της ιστορικής εξέλιξης», υπογραμμίζοντας ότι, «οι ιδιόμορφες ψυχικές ιδιότητες ενός λαού ή ενός έθνους σίγουρα μπορεί να βοηθήσουν ή να βλάψουν την ανάπτυξή του. Σε καμία ό-

⁴⁰ Μηλιός, «Ο Μαρξισμός στο Μεσοπόλεμο και ο Σεραφείμ Μάξιμος», *Θέσεις* 26 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1989), www.theseis.com/index.php?option

⁴¹ Σ. Βόρειος (Σεραφείμ Μάξιμος), *Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό κατά τον XVIII αιώνα* (Αθήνα: Φλάμμα, 1940), 11.

⁴² Σεραφείμ Μάξιμος, *Η αυγή του ελληνικού καπιταλισμού* (Αθήνα: Στοχαστής, 1973, α' έκδοση 1945), 18, και Βόρειος, *ό.π.*, 31.

⁴³ Μάξιμος, *Η αυγή*, 27-28.

μως περίπτωση δεν δημιουργούν ιστορία».⁴⁴ Από την πλευρά του, ο Λουκάς Αξελός, σημαντικός μελετητής και επιμελητής σύγχρονων εκδόσεων του έργου του Σκληρού απέδωσε τις φυλετικές προσεγγίσεις του, αφενός, στην ισχυρή επιρροή που ασκούσαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι θεωρίες του Αρτούρ Γκομπινό και του Φρειδερίκου Νίτσε και, αφετέρου, στον εξελικτικισμό των μεταρρυθμιστών σοσιαλδημοκρατών της Β΄ Διεθνούς, που «τους άφηνε ευάλωτους στη φολκλοριστική επιρροή του ραφιναρισμένου ρατσισμού».⁴⁵

Συμπεράσματα

Η υιοθέτηση εθνικού ή φυλετικού χαρακτήρα στερεοτύπων, όπως αυτό του «ελληνικού επιχειρηματικού δαιμονίου», υπήρξε η εξαίρεση παρά ο κανόνας στον λόγο της αριστεράς κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Η επιλογή αυτή, άλλωστε, ανταποκρινόταν στη μαρξιστική ανάλυση που επικράτησε στον ελληνικό σοσιαλιστικό χώρο και στην αποστασιοποίηση από ηθικολογικές, ιδεαλιστικές, φυλετικές ή συνωμοσιολογικές προσεγγίσεις. Οι τελευταίες εντοπίζονται συνηθέστερα σε κείμενα εθνικιστών διανοουμένων, οι οποίοι υιοθέτησαν με σαφήνεια ιδεαλιστικά θεωρητικά σχήματα που έδειχναν να επιβεβαιώνουν τις απόψεις τους. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι προσεγγίσεις αυτές δεν επηρέασαν τους έλληνες διανοούμενους και τις ελληνίδες διανοούμενες της αριστεράς. Ιδιαίτερα στις αρχές του αιώνα και στην περίοδο που προηγήθηκε της Ρωσικής Επανάστασης, η σοσιαλιστική σκέψη επηρεάστηκε σαφώς από τις εξελικτικές θεωρίες, στο πλαίσιο μιας μηχανιστικής και μονιστικής ανάλυσης της ιστορικής προόδου. Οι απόψεις του Γεώργιου Σκληρού κινούνται ακριβώς μέσα σε αυτήν τη ιδεολογική ρευστότητα της εποχής. Ο Σκληρός πίστευε ότι η ελληνική κοινωνία βρισκόταν σε ένα στάδιο εξέλιξης μεταξύ καπιταλισμού/Ευρώπης και φεουδαρχίας/Ασίας. Επιχείρησε, λοιπόν, να την ερμηνεύσει τόσο με βάση τον «κοινωνιολογικό παράγοντα» που, κατά τη γνώμη του, ανταποκρινόταν στην πρώτη όσο και με τον εθνικό/φυλετικό που αντιστοιχούσε στη δεύτερη περίπτωση. Η προσέγγι-

⁴⁴ Νίκος Ψυρούκης, *Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο* (Αθήνα: Επικαιρότητα, 1974), 11.

⁴⁵ Αξελός, «Ο Μάξιμος», 61.

ση αυτή συνιστά από μόνη της μία στερεοτυπική οριενταλιστική ματιά, χαρακτηριστική άλλωστε για την ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη. Εντός αυτού του μεγαλύτερου στερεότυπου εντάσσεται εκείνο του «εμπορικού δαιμονίου», του κατεξοχήν φυλετικού χαρακτηριστικού των Ελλήνων και ταυτόχρονα βασικού παραδείγματος του ατομικιστικού τους χαρακτήρα, σύμφωνα με το Σκληρό. Το χαρακτηριστικό αυτό θα υποχωρούσε μέσω του εξευρωπαϊσμού και της αστικοποίησης, των απαραίτητων προϋποθέσεων για τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, το επόμενο στάδιο του κοινωνικού μετασχηματισμού. Οι μεταγενέστεροι σοσιαλιστές στοχαστές απέρριψαν ως αναλυτικό εργαλείο τον εθνικό/φυλετικό παράγοντα, μεταφέροντας τη συζήτηση στο μεταπρατικό χαρακτήρα και τη γενεαλογία της ελληνικής αστικής τάξης (αν και ο εξελικτικισμός επιβίωσε εν μέρει στη θεωρία των σταδίων, που υιοθέτησε η Κομιντέρν). Από αυτήν την πλευρά, οι απόψεις του Σκληρού συνιστούν μια ξεχωριστή περίπτωση, μία μεταβατική φάση της πρόσληψης και ενσωμάτωσης της μαρξιστικής σκέψης στις κοινωνικοοικονομικές και ιστορικές αναλύσεις του ελληνικού σοσιαλιστικού λόγου.